

ŹRÓDŁA POZYSKIWANIA MIĘSA W ŚWIETLE BADANIA ZWIERZĘCYCH SZCZĄTKÓW KOSTNYCH ZE ŚREDNIOWIECZNYCH SIEDZIB LUDZKICH NA POMORZU ZACHODNIM

Jerzy Stępień, Jerzy Gawlikowski, Piotr Baranowski

Zachodniopomorski Uniwersytet Technologiczny w Szczecinie

Streszczenie. Celem badań było przeanalizowanie struktury wykorzystania zwierząt gospodarskich i dzikich do konsumpcji przez średniowieczne społeczności ośrodków osadniczych Pomorza Zachodniego. Badania przeprowadzono na pokonsumpcyjnym materiale osteologicznym pochodzącym ze stanowisk archeologicznych Pomorza Zachodniego. Przeanalizowano 444 113 szczątków kostnych ssaków domowych i 5 923 dzikich. Ponadto rozpoznano 13 659 szczątków ptaków oraz 11 726 szczątków ryb. Obecność szczątków gadów i małży była znikoma. Wśród gatunków zwierząt domowych zdecydowanie dominują szczątki hodowlanych zwierząt rzeźnych. Pozostałości ssaków dziko żyjących stanowiły około 1%. Spośród szczątków zwierząt domowych, pozostałości kostne konia, psa i kota, traktowane jako niekonsumpcyjne, stanowią około 2% mniej. Szczątki kostne konia stanowią w analizowanym materiale około 1% ogólnej liczby pozostałości zwierząt domowych. Na wszystkich analizowanych stanowiskach najliczniej reprezentowana jest świnia. Jej szczątki stanowią ponad 67% ze wszystkich gatunków rzeźnych oraz trzykrotnie więcej niż szczątków bydła i ponad sześciokrotnie więcej niż kości owiec i kóz. W analizowanym zbiorze pozostałości kostnych zwierząt rzeźnych kości bydła stanowią ponad 22%. Szczątki kostne małych przeżuwaczy stanowią niewielki odsetek kości zwierząt domowych, nieco ponad 10%, i w zasadzie są one pozostałościami owiec. Szczątki kostne zwierząt dziko żyjących reprezentują 17 gatunków. Podzielono je na dwie podgrupy, z których pierwszą stanowią pozostałości zwierząt łownych (ponad 92%). Wśród nich wyraźnie dominują szczątki jelenia. Jest ich ponad 67%, ale ustalono, że w tej masie również wiele fragmentów poroży ze śladami cięć i obróbki rzemieślniczej. W pewnym stopniu odnosi się to też do szczątków kostnych sarny. Znaczny udział w zbiorze szczątków kostnych zwierząt konsumpcyjnych stanowią kości dzika (ponad 16,8%), sarny i zająca (łącznie 12,8%) oraz tura i łosia (łącznie 3,08%). Druga podgrupa obejmuje przede wszystkim zwierzęta, na które polowano ze względu na ich skóry i futra, to jest niedźwiedzia, wilka, lisa, żbika, kunę, wydrę, fokę, borsuka, bobra i wiewiórkę. Ich szczątki kostne stanowią ponad 6,8% z ogólnej liczby stwierdzonych na stanowiskach wczesnośredniowiecznego Pomorza Zachodniego.

Słowa kluczowe: archeozoologia, osteologia, średniowieczne osady ludzkie Pomorza Zachodniego, zwierzęta domowe i dzikie

WSTĘP

Ponad 50-letnie prace wykopaliskowe prowadzone na Pomorzu Zachodnim przez archeologów pozwoliły na zgromadzenie ogromnych ilości szczątków kostnych zwierząt różnych gromad. Znaczne ich ilości zdeponowano w magazynach Zakładu Anatomii Zwierząt Wydziału Biotechnologii i Hodowli Zwierząt Zachodniopomorskiego Uniwersytetu Technologicznego w Szczecinie i sukcesywnie opisywano na przestrzeni lat. Są one dowodem na to, jak w miarę upływu czasu kształtowało się znaczenie poszczególnych gatunków zwierząt w konsumpcji mięsa w społecznościach lokalnych i całego Pomorza Zachodniego. Ponieważ znaczna liczba tych szczątków datowana jest na okres od drugiej połowy VI wieku do końca XIII wieku n.e., stanowią one doskonałe uzupełnienie skąpej, często niejednorodnej średniowiecznej dokumentacji pisanej o początkach dziejów tego obszaru współczesnej Polski.

Celem badań było przeanalizowanie struktury wykorzystania zwierząt gospodarskich i dzikich do konsumpcji przez średniowieczne społeczności ośrodków osadniczych Pomorza Zachodniego.

MATERIAŁ I METODY

Materiałem do badań były liczące ponad 627 tysięcy sztuk szczątki w postaci zwierzęcych kości i ich fragmentów, zębów, rogów i poroży oraz rybich łusek, będących w głównej mierze resztkami pokonsumpcyjnymi ówczesnych mieszkańców. Główną część tych materiałów (ponad 2/3) pozyskano z wykopów usytuowanych w Wolinie a pozostałe z grodów, podgrodzi i osad Pomorza Zachodniego. W największej części jest to materiał typowy dla odpadów kuchennych, mocno pokawałkowany, rozkruszony z widocznymi śladami cięcia. Wśród fragmentów kostnych znajdują się okazy noszące ślady obróbki rzemieślniczej. Materiał poddany analizie wydobyli w latach 1952–2003 z nawarstwień kulturowych datowanych na okres od drugiej połowy VI wieku do końca XIII wieku n.e., archeolodzy dawnego Muzeum Pomorza Zachodniego i Muzeum Narodowego w Szczecinie, dawnego szczecińskiego oddziału i wolińskiej stacji archeologicznej Instytutu Historii Kultury Materialnej PAN oraz Instytutu Archeologii i Etnologii PAN, dawnego Państwowego Przedsiębiorstwa Konserwacji Zabytków oraz Pracowni Archeologicznej Zamku Książąt Pomorskich w Szczecinie, metodami właściwymi dla archeologii, ze stanowisk: w Wolinie [Gawlikowski i Stępień 2005], Szczecinie [Kubasiewicz 1960, 1962 a, b, Kubasiewicz i Gawlikowski 1967, Gawlikowski 1969 a, Gawlikowski 1973–1975, Gawlikowski 1989 a, Gawlikowski 1994 a, Gawlikowski 1995], Stargardzie Szczecińskim [Gawlikowski i Stępień 1984 b, Gawlikowski 1997], Kołobrzegu [Kubasiewicz i Gawlikowski 1965], Cedyni, [Kubasiewicz i Gawlikowski 1961, Gawlikowski i Stępień 1984 a], Mścicińcu, [Kubasiewicz 1955, Stępień 1993], Golczewie [Stępień i Gawlikowski 1995], Kamieniu Pomorskim [Kubasiewicz 1958], Dobrej Nowogardzkiej, [Gawlikowski 1994 b], Płotach [Gawlikowski 1969 b], Derczewie [Stępień i Gawlikowski 1984 a], Łobżanach i [Stępień

i Gawlikowski 1984 b], Gardźcu, [Kubasiewicz 1959] reprezentujących miasta i zespoły miejskie, grody i podgrodzia, zamki oraz osady otwarte.

Uzyskane wcześniej wyniki zestawiono łącznie i przedstawiono w tabelach (1–3), na rys. 1 natomiast – miejsca stanowisk archeologicznych. Dane zaprezentowano w wartościach bezwzględnych i względnych i odniesiono do 100% całości eksplorowanego materiału.

WYNIKI I DYSKUSJA

Analizowany materiał osteologiczny obejmuje ponad 602 tysiące sztuk pozostałości ssaków, co stanowi blisko 96% całości badanych szczątków kostnych. Pozostałe 4% to szczątki ptaków, ryb, gadów (żółw błotny) i małży. Wśród tych pierwszych stwierdzono obecność 24 gatunków, z których siedem to zwierzęta domowe, a siedemnaście dziko żyjące (tab. 1). W grupie szczątków ssaków oznaczonych, liczących ponad 451 tysięcy sztuk, zdecydowanie dominują – i to na każdym z analizowanych stanowisk – kości zwierząt domowych. Obejmują one następujące gatunki: koń, bydło, świnia, małe przeżuwacze (owca i koza) oraz pies i kot (tab. 2). Przeważają jednak szczątki hodowlanych zwierząt rzeźnych. Reszta, czyli nieco ponad 1%, to pozostałości ssaków dziko żyjących, takich jak: dzik, jeleń, sarna, tur, łos, niedźwiedź, wilk, lis, żbik, kuna, wydra, foka, borsuk, bóbr, zając, wiewiórka i szczur. Ta ostatnia wartość, która obejmuje gatunki łowne, wyraźnie wskazuje, że wbrew popularnym poglądom na temat znaczenia polowań na zwierzęta dzikie u Słowian, wczesnośredniowieczna ludność Pomorza Zachodniego wykazywała znacznie mniejsze zainteresowanie nimi w celu zdobycia mięsa. Zdecydowanie pozyskiwano je ze zwierząt domowych. Pomimo tego, że na niektórych omawianych stanowiskach odsetek kości tej grupy zwierząt jest nieco wyższy, np. w Dobrej Nowogardzkiej i Derczewie czy Cedyni i Golczewie (od około 2,5 do 4,5%, nie licząc Płot, gdzie ich odsetek stanowi 6%), to powszechnie spotykaną sytuacją w wykopaliskowych materiałach kostnych jest ich znikomy odsetek, co potwierdzono również na wielu innych stanowiskach archeologicznych z terenu Polski [Gawlikowski i Stępień 2005].

Wśród szczątków zwierząt domowych zdecydowanie przeważają gatunki hodowlane, a w zasadzie te, będące podstawowym źródłem mięsa, czyli bydło, świnia oraz owca i koza. Liczą one ponad 435 tysięcy sztuk, co stanowi około 98% ogólnej liczby kości tej grupy zwierząt. Taki rozkład szczątków kostnych zwierząt domowych, z wyraźną dominacją pozostałości tych właśnie gatunków, obserwowany jest we wszystkich rozpatrywanych tu stanowiskach. Pozostała część szczątków tej grupy zwierząt (około 2%) obejmuje pozostałości konia oraz psa i kota, wśród których odsetek kości konia i psa jest zbliżony (stanowiąc po około 2/5 tego zbioru każdy), a o połowę mniejszy w przypadku kości kota (około 1/5). Stwierdzono je przede wszystkim w materiałach pochodzących z miast, grodów i podgrodzi, natomiast nie było ich w szczątkach kostnych z osad otwartych datowanych na drugą połowę VI wieku do końca pierwszej połowy VIII wieku n.e. Przy czym wyjątek stanowią kości konia w Gardźcu.

Tabela 1. Szczątki kostne ssaków, ptaków i ryb z wczesnośredniowiecznych stanowisk Pomorza Zachodniego

Table 1. The osteological mammals, birds and fish materials from early-mediaeval sites in West Pomerania

Stanowisko archeologiczne Archaeological site	Ssaki Mammals					Ptaki Birds	Ryby Fishes	Ogółem General
	razem total	oznaczone definite	nieoznaczone indeterminate	domowe domestical	dzikie wild			
Wolin	n 417 793 % 96.72	307 698 100.00	110 095	303 727 98.71	3 971 1.29	8 451	5 721	431 965 100.00
Szczecin	n 100 856 % 92.32	80 751 100.00	20 105	79 385 98.31	1 366 1.69	3 385	5 001	109 243 100.00
Stargard Szczeciński	n 13 929 % 98.35	11 065 100.00	2 864	11 029 99.68	36 0.32	210	23	14 162 100.00
Kołobrzeg	n 45 156 % 97.21	33 038 100.00	12 118	32 876 99.51	162 0.49	1 152	142	46 450 100.00
Cedynia	n 6 748 % 95.97	5 289 100.00	1 459	5 071 95.88	218 4.12	211	67	7 031 100.00
Mścięcino	n 10 485 % 92.58	8 030 100.00	2 455	7 969 99.24	61 0.76	141	699	11 325 100.00
Golczewo	n 1 225 % 99.43	712 100.00	513	679 95.37	33 4.63	7	–	1 232 100.00
Kamień Pomorski	n 685 % 88.39	509 100.00	176	504 99.02	5 0.98	30	60	775 100.00
Dobra Nowogardzka	n 2033 % 97.23	1 982 100.00	51	1 928 97.28	54 2.72	53	5	2 091 100.00
Płoty	n 36 % 92.31	33 100.00	3	31 93.94	2 6.06	3	–	39 100.00
Derczewo	n 241 % 96.40	144 100.00	97	139 96.53	5 3.47	1	8	250 100.00
Łobżany	n 608 % 100.00	346 100.00	262	344 99.42	2 0.58	–	–	608 100.00
Gardziec	n 996 % 98.52	439 100.00	557	431 98.18	8 1.82	15	–	1 011 100.00
Ogółem General	n 600 791 % 95.95	450 036 100.00	150 755 –	444 113 98.68	5 923 1.32	13 659 –	11 726 –	626 182 100.00

Obecność kości kota na tych stanowiskach przypuszczalnie wiąże się z wykorzystywaniem go do tępienia gryzoni w spichrzach zbożowych, np. szczurów, których szczątki kostne stwierdzono w Wolinie i Szczecinie. Koty na terenach zamieszkałych przez Słowian były raczej zwierzętami rzadkimi i dopiero od przełomu X i XI wieku n.e. ich szczątki są liczniej spotykane w materiałach kostnych z osiedli ludzkich [Bökönyi 1974]. Z kolei szczątki psa wskazują na bardzo silne zróżnicowanie wielkościowe zwierząt tego gatunku. Z jednej strony należały one do osobników dużych, np. wielkości owczarka niemieckiego, a z drugiej, do bardzo małych, a nawet karłowatych, wielkością odpowiadających jamnikom, czego potwierdzeniem może być fakt, iż w eksplorowanym materiale kostnym znaleziono szczątki charakterystycznie wykrzywionych kości kończyn. W większości jednak były to zwierzęta zbliżone wielkością do szpiców i owczarków nizinnych. Zwierzęta te wykorzystywano prawdopodobnie do różnych celów, np. pasterstwa, stróżowania czy do tępienia szkodników oraz jako psy myśliwskie. W piśmien-

nictwie spotyka się pogląd, że istnieje pewna ścisła korelacja pomiędzy wielkością i typem budowy psów a funkcją polityczną i/lub ekonomiczną stanowiska, ponieważ obecność małych i karłowatych form psów na obszarze południowego wybrzeża Bałtyku była ściśle związana z rozwojem osad, względnie miast i grodów feudalnych [Benecke 1986].

Tabela 2. Szczątki kostne zwierząt domowych z wczesnośredniowiecznych stanowisk Pomorza Zachodniego

Table 2. The osteological materials of domestic animals from early-mediaeval sites in Western Pomerania

Stanowisko archeologiczne Archaeological site	Zwierzęta rzeźne ogółem Slaughter animals general	Gatunki zwierząt rzeźnych i ich udział procentowy w ogólnej liczbie szczątków zwierzęcych Species of slaughter animals and their proportional participation in general number of bone remains			Koń Horse	Pies Dog	Kot Cat	Szczątki zwierząt ogółem Total animal bones
		bydło cattle %	świnia pig %	owca/koza sheep/goat %				
Wolin	n % 296 339 97.57	55 856 18.85	212 971 71.87	27 512 9.28	2 476	3 408	1 504	303 727
Szczecin	n % 77 762 97.96	21 800 28.03	46 365 59.62	9 597 12.34	722	445	456	79 385
Stargard Szczeciński	n % 10 897 98.80	2 736 25.11	6 879 63.13	1 282 11.76	118	6	8	11 029
Kołobrzeg	n % 32 121 97.70	11 599 36.11	16 697 51.98	3 825 11.91	518	213	24	32 876
Cedynia	n % 4 891 96.45	1 337 27.33	2 913 59.56	641 13.11	106	70	4	5 071
Mścięcino	n % 7 907 99.22	1 519 19.21	5 642 71.35	746 9.44	45	12	5	7 969
Golczewo	n % 653 96.17	358 54.82	227 34.76	68 10.42	23	3	–	679
Kamień Pomorski	n % 493 97.82	148 30.02	282 57.20	63 12.78	6	3	2	504
Dobra Nowogardzka	n % 1 908 98.96	414 21.70	1 230 64.46	264 13.84	4	13	3	1 928
Płoty	n % 31 100.00	3 9.68	22 70.97	6 19.35	–	–	–	31
Derczewo	n % 139 100.00	50 35.97	75 53.96	14 10.07	–	–	–	139
Łobżany	n % 344 100.00	206 59.88	109 31.96	29 8.43	–	–	–	344
Gardziec	n % 422 97.91	176 41.71	218 51.66	28 6.63	9	–	–	431
Razem Total	n % 433 907 97.70	96 202 66.17	293 630 66.17	44 075 9.92	4 027 0.91	4 173 0.93	2 006 0.45	444 113 100.00

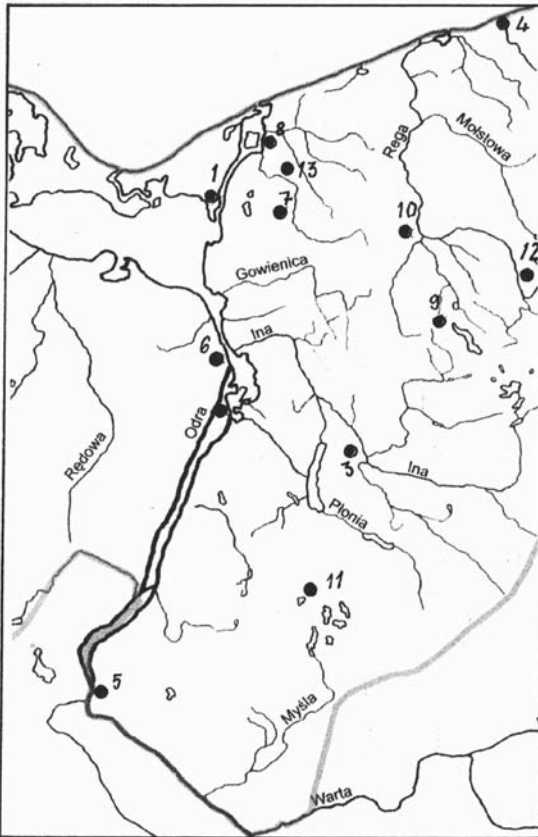
Tabela 3. Szczątki kostne zwierząt dziko żyjących z wczesnośredniowiecznych stanowisk Pomorza Zachodniego
Table 3. The osteological materials of wild-living animals from early-mediaeval sites in Western Pomerania

Stanowisko archeologiczne Archaeological site	Konsumpcyjne zwierzęta dzikie* Wild animals intended to the consumption* Niedźwiedź Bear										Wilk Wolf	Lis Fox	Żbik Wildcat	Kuna Marten	Wýdra Otter	Foka Seal	Borsuk Badger	Bóbr Beaver	Wiewiórka Squirrel	Szczur Rat	Ogółem Total
	dzik wild boar	tur roe deer	sama deer	jeleni elk	łoś elk	zając hare															
Wolin	335	3 170	86	8	20	174	11	4	88	-	1	1	27	-	15	3	28	3 971			
Szczecin	467	306	150	64	52	116	16	4	43	1	7	55	13	5	44	3	20	1 366			
Stargard Szczeciński	8	6	10	-	-	7	-	-	2	-	-	-	-	-	3	-	-	36			
Kotobrzeg	45	41	13	4	-	23	6	-	13	-	-	-	3	-	5	-	-	162			
Cedynia	41	91	51	9	2	10	3	1	2	-	-	-	-	-	5	3	-	218			
Mścięcino	15	21	10	-	1	5	1	-	1	-	-	2	-	-	5	-	-	61			
Golezewo	9	14	8	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1	-	-	-	33			
Kamień Pomorski	1	2	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	5			
Dobra Nowogardzka	-	17	20	-	-	12	-	-	5	-	-	-	-	-	-	-	-	54			
Ploty	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2			
Derezewo	-	2	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	5			
Łobzany	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2			
Gardziec	-	6	1	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	8			
Razem Total	921	3 676	353	85	84	352	37	154	1	8	60	43	6	77	9	48	5 923				

* Zwierzęta dzikie, z których pozyskiwano skóry i futerka.

* Wild animals from which gained skins and furs.

Średnio około jednego procenta ogólnej liczby pozostałości zwierząt domowych stanowią szczątki kostne konia, przy czym odsetek ten waha się od około 0,2% w Dobrej Nowogardzkiej do około 3,4% w Golczewie. Tak niewielka liczba kości konia prawdopodobnie nie odzwierciedla jego statusu wśród zwierząt domowych we wczesnym średniowieczu. Koń nie był z pewnością zwierzęciem konsumpcyjnym. Wskazują na to: niewielka liczba kości, dobry stan ich zachowania oraz brak śladów cięć, które zwykle pojawiają się na kościach w związku z rozbiorem tuszy. Słowianie zamieszkujący Pomorze utrzymywali dużą liczbę koni o niewielkich rozmiarach ciała, wielkością odpowiadających współczesnemu konikowi polskiemu [Lewicki 1954, Müller 1980, 1981, Stępień 1986]. Zwykły wojownik tamtych czasów posiadał jednego konia, zamożny nawet 30. Źródłem zaopatrzenia były prawdopodobnie stada dzikich koni żyjących w lasach na Pomorzu. Cena takich koni wahała się w granicach 150–300 dochodząc do 470 gr srebra, trzykrotnie przewyższając cenę wołu i stanowiła równowartość niewolnika [Żak 1957]. Koń był również przedmiotem kultu, wyobrażeniem siły i zdrowia oraz symbolem pomyślności [Hensel 1987, Filipowiak 1988]. To ostatnie mogło powodować, że padłe konie grzebane były poza obrębem osiedli ludzkich.

Objaśnienie – Explanation:

1. Wolin; 2. Szczecin; 3. Stargard Szcz.;
4. Kołobrzeg; 5. Cedynia;
6. Mścięcino; 7. Golczewo;
8. Kamień Pom.; 9. Dobra Nowogardzka;
10. Płoty; 11. Derczewo;
12. Łobżany; 13. Gardziec.

Rys. 1. Wczesnośredniowieczne stanowiska archeologiczne na Pomorzu Zachodnim
Fig. 1. Early-mediaeval archaeological sites in Western Pomerania

Spośród domowych zwierząt rzeźnych, prawie na wszystkich analizowanych stanowiskach, najliczniej reprezentowana jest świnia. Jej szczątki stanowią 68% całej liczby kości tej grupy zwierząt i jest ich prawie trzykrotnie więcej niż szczątków bydła, ponad sześciokrotnie więcej niż kości owcy i kozy. Wyjątkiem są tu szczątki kostne świni wydobyte w Golczewie i Łobżanach stanowiące odpowiednio około 35% i 32%. Na pozostałych stanowiskach udział kości świni waha się w przedziale od 52 do 54% w Kołobrzegu, Gardźcu i Derczewie czy 57% w Kamieniu Pomorskim do około 60–65% w Szczecinie, Stargardzie Szczecińskim, Cedyni i Dobrej Nowogardzkiej (tab. 2). Skrajnie duże wartości (71–72%) stwierdzono w Mścięcinie i Wolinie. Taką samą sytuację zaobserwowano w odniesieniu do materiału kostnego z wczesnośredniowiecznych nawarstwień zamku w Płotach (około 71% kości świni oraz około 10% i 19% kości bydła i małych przeżuwaczy), przy czym liczba szczątków zwierzęcych (wyłącznie tych trzech gatunków rzeźnych) była bardzo mała. Z tego też względu zostały one pominięte w dyskusji jako nie-reprezentatywne, chociaż ich udział zbliżony jest do stwierdzonego w Wolinie i Mścięcinie. Oba te stanowiska zasługują na szczególną uwagę. Tak wysoki udział szczątków kostnych świni w Wolinie [Gawlikowski i Stępień 2001, 2002, 2004, 2005], jak i w Mścięcinie, jest zjawiskiem wyjątkowym i niespotykanym we wczesnośredniowiecznych materiałach faunistycznych na żadnym innym stanowisku archeologicznym w rejonie południowego wybrzeża Bałtyku. Wskazuje to na pewien ukierunkowany model chowu zwierząt domowych, w którym wyraźnie dominuje świnia domowa. Z jednej strony, wiązało się to z pewnością z intensywnym rozwojem tych osiedli i rosnącą liczbą ich mieszkańców, których potrzeby żywieniowe miało zaspokoić mięso i tłuszcz wieprzowy, pozyskiwane w dużych ilościach i w stosunkowo krótkim czasie. Umożliwiały to specyficzne cechy gatunkowe świń, takie jak wysoka rozrodczość, szybki wzrost i rozwój oraz wysoka wydajność rzeźna. Z drugiej strony, na tych terenach musiały istnieć wyjątkowo dobre warunki środowiskowe, sprzyjające hodowli tych zwierząt. Ponad połowę powierzchni Pomorza Zachodniego we wczesnym średniowieczu, a nawet około 4/5, zajmowały lasy na ogół liściaste ze znacznym udziałem dębów i buków oraz moczary, obfitując w podmokłe i zabagnione pastwiska porośnięte krzewami [Ślaski 1969, Niedźwiedziński 1974, Żebrowski i in. 1978]. Było to optymalne i naturalne środowisko bytowania świń reprezentujących raczej prymitywną formę, bliską dzikiemu przodkowi, tym bardziej że południowe wybrzeże Bałtyku uważane jest za jeden z trzech najstarszych ośrodków ich udomowienia w Eurazji [Clutton-Brock 1999, Lasota-Moskalewska 2005]. Sprzyjały temu niewielkie wymagania pokarmowe i wszystkożerność świń, dzięki czemu mogły być wypasane w lasach w dużych stadach, bez konieczności utrzymywania w chlewach [Żebrowski i in. 1978, Hensel 1987].

Pozostałości kostne bydła w analizowanym zbiorze kości zwierząt rzeźnych stanowią nieco ponad 22%. Stosunkowo niski odsetek kości tego gatunku wynika ze znacznie słabszego ich rozdrobnienia (w porównaniu ze szczątkami świń), ponieważ pochodzą w większości od zwierząt starszych. Ale również jest to związane z większymi wymaganiami bydła w odniesieniu do warunków bytowych, których zapewnienie mogło być kłopotliwe lub wręcz niemożliwe w naturalnym środowisku Pomorza Zachodniego z wilgotnymi i podmokłymi lasami i pastwiskami. Mogło to powodować, że żywienie tych zwierząt oparte było

głównie na mało wartościowych, kwaśnych paszach, przy ich jednoczesnych lub okresowych niedoborach i brakach siana. Skutkowało to obecnością małego, niemal karłowatego bydła na tych terenach, która to cecha ulegała utrwaleniu z upływem czasu. Na obszarze północno-zachodniej Polski zaobserwowano stopniowe obniżanie się wzrostu bydła w okresie od IX do XIII wieku [Gawlikowski 1989 b]. Udział szczątków kostnych bydła w materiałach z poszczególnych stanowisk jest zróżnicowany, przyjmując najniższe wartości w Wolinie i Mścięcinnie (około 19%) i najwyższe w Łobranach i Golczewie (odpowiednio około 60 i 55%), nie licząc Płot, co – jak wspomniano wyżej – zaobserwowano również w przypadku kości świni, ale z odwrotnym trendem. Jednak w większości stanowisk waha się on od około 22% w Dobrej Nowogardzkiej do około 42% w Gardźcu, z dość wysokim udziałem kości bydła w Kołobrzegu i Derczewie (około 36%) czy Kamieniu Pomorskim (30%). Różnice te z pewnością związane są z panującymi tu warunkami środowiskowymi, nie mniej jednak nie można tu pominąć również wpływu pewnego rodzaju czynników kulturowych. Słowianie posiadali mało bydła, trzymając je głównie dla mięsa i mleka, ale i jako siłę roboczą [Lewicki 1954, Hensel 1987]. Wskazuje się też, że mała liczebność bydła wiązała się z faktem, iż stanowiło ono jeden z cenniejszych obiektów najazdów łupieżczych i było dużo łatwiejszym celem niż świnię wypasane w lasach [Ślaski 1969].

Szczątki kostne małych przeżuwaczy stanowią niewielki odsetek kości zwierząt domowych, niewiele ponad 10%, i w zasadzie są one pozostałościami owiec. Tak mały udział kości owiec i/lub kóz jest typowy dla większości stanowisk z tego okresu, usytuowanych na południowym wybrzeżu Bałtyku, w przeciwieństwie do południowego wybrzeża Szwecji, gdzie stwierdzono ich wyraźną dominację [Ekman 1973]. Słowianie hodowali stosunkowo więcej owiec niż świń lub bydła [Müller 1980/1981]. Od owiec pozyskiwano wełnę, skórę i mięso. Jednak specyficzne warunki środowiskowe Pomorza Zachodniego, o podmokłych i porośniętych lasami terenach, nie sprzyjały utrzymaniu owiec, które wymagają przestrzeni pastwisk otwartych i suchych. Zatem warunki środowiska hodowlanego mogły sprzyjać utrzymaniu zwierząt o prymitywnej okrywie, niedużych, przypominających współczesną rasę wrzosówki lub szorstkowłosą owcę pomorską, odtworzoną w ostatnim dwudziestolecu na terenach Pomorza Przedniego w Niemczech [Baranowski i in. 2005]. Należy zauważyć, że ta pierwsza rasa wywodzi się od owiec skandynawskich, które rozprzestrzeniły się na wybrzeżach Bałtyku i Morza Północnego – aż po Islandię, i jak się przypuszcza przywędrowały na te obszary w okresie ekspansji terytorialnej wikingów [Baranowski 1998]. Interesującym zjawiskiem jest możliwość występowania wśród owiec osobników posiadających cztery rogi, co znajduje swoje odbicie w materiale kostnym z Wolina i jest rzadkim fenomenem. Udział kości owcy i kozy w grupie zwierząt rzeźnych jest wyrównany w poszczególnych stanowiskach Pomorza Zachodniego, w przeciwieństwie do tych należących do świni czy bydła. Najmniej, bo około 7–8%, stwierdzono ich w Gardźcu i Łobranach, natomiast najwięcej – prawie 14% – w Dobrej Nowogardzkiej (nie licząc Płot). Zasadniczo odsetek ten mieści się w przedziale od około 9% w Wolinie i Mścięcinnie do około 13% w Cedynie i Kamieniu Pomorskim. Zaobserwowane różnice raczej wynikają z uwarunkowań środowiskowych, chociaż tak jak w przypadku bydła pewne znaczenie mogły odgrywać tu również czynniki kulturowe.

Szczątki kostne zwierząt dziko żyjących, reprezentujące, jak już wspomniano 17 gatunków, podzielono na dwie podgrupy. W pierwszej, stanowiącej ponad 92% łącznej liczby pozostałości zwierząt łownych, ujęto takie gatunki jak: dzik, jelen, sarna, tur, łoś i zając. Obok skór i futer – ich posiadanie było oznaką zamożności – dostarczały również mięsa. Wśród nich wyraźnie dominują szczątki jelenia, bo jest ich ponad 2/3 tej podgrupy. Tak znaczny ich udział może być jednak mylący, gdyż zawierają one wiele fragmentów poroży ze śladami cięć i obróbki rzemieślniczej, co również w pewnym stopniu odnosi się do sarny. Drugą grupę stanowią szczątki dzika, liczące około 17% (tj. 1/6 zbioru). Kolejną grupę, liczącą około 7%, stanowią szczątki pochodzące od sarny i zająca. Pozostałości tura i łośa to nieznaczny odsetek szczątków zwierząt łownych (łącznie około 3%). Należy tu zauważyć, że łowy na określone gatunki zwierząt dzikich, w tym i tura, jako zwierza królewskiego, były zastrzeżone specjalnymi przywilejami (regaliami) [Buczek 1972, Leciujewicz i Wieczorkowski 1983, Rabęcka-Brykczyńska 1984, Hensel 1987]. Natomiast polowania, szczególnie na grubą zwierzynę – tura, łośa, jelenia, dzika i niedźwiedzia – były próbami męstwa i sprawności [Trawkowski 1985].

Na wilka, lisa, żbika, kunę, wydrę, fokę, borsuka, bobra i wiewiórkę polowano ze względu na ich wartościowe skóry. Stwierdzona również obecność nielicznych szczątków szczura sugeruje jego prawdopodobną powszechną obecność, jako szkodnika, zwłaszcza w dużych zespołach miejskich – w Wolinie i Szczecinie. Gatunek ten należy do zwierząt ściśle związanych ze środowiskiem człowieka. Dość licznie reprezentowane są również kości lisa, stanowiące 1/3 zbioru, a bobra, wydry, foki i niedźwiedzia – (odpowiednio po około 17, 13, 10 i 8%). Kości pozostałych gatunków należących do tej podgrupy, tj. wilka, wiewiórki, kuny i żbika, są reprezentowane nielicznie.

PODSUMOWANIE

Wszystkie gatunki zwierząt dziko żyjących, których pozostałości kostne znalazły się w omawianym zbiorze, wskazują na różnorodność i bogactwo środowiska naturalnego Pomorza Zachodniego w okresie wczesnego średniowiecza. Związane są z różnymi środowiskami życia, od wodnego i wodno-łądowego, poprzez łąki i tereny bagienne oraz pola i lasy, a nawet zespołów miejskich. Znajduje to również swoje odbicie w dużej różnorodności gatunków ptaków i ryb, których szczątki stwierdzono w materiałach kostnych z omawianych stanowisk archeologicznych. Badania szczątków zwierząt gatunków domowych służą również ustaleniu celów hodowli, preferencji w wyborze gatunków zwierząt do hodowli, sposobu zagospodarowania surowców pochodzących od zwierząt, ale także opisu ich morfologii, kondycji i wykorzystania do pracy.

PIŚMIENNICTWO

Baranowski P., 1998. Wybrane importowane i krajowe rasy oraz odmiany owiec – historia ich powstania. Monografia. AR Szczecin, 5–29.

- Baranowski P., Binerowska B., Żbik M., 2005. Analiza porównawcza włókien włosowych owiec ras wrzosówka polska i Rauhwollige Pommersche Landschaft. *Folia Univ. Agric. Stetin., Zootechnica* 243 (47), 11–18.
- Benecke N., 1986. Archäozoologische Untersuchungen zur Entwicklung der Haustiere in der Körpergröße und Wuchsform in südlichen Ostseegebiet (Spätlatène-Spätmittelalter), *Ethnographische-Archäologische Zeitschriften* 27, 257–269.
- Bökönyi S., 1974. History of domestic animals in Central and Eastern Europe, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Buczek K., 1972. Regalia [w: Słownik starożytności słowiańskich]. Ossolineum Wrocław–Warszawa–Kraków 4 (2), 479–484.
- Clutton-Brock J., 1999. A natural history of domesticated Mammals. Camb. Univ. Press.
- Ekman J., 1973. Early Mediaeval Lund – the fauna and the landscape. An osteological investigation of bone remains from the early mediaeval settlement, *Archeologica Lundensia*, Museum of Cultural History, Lund Sweden.
- Filipowiak W., 1988. Źródła archeologiczne, archeozoologiczne i inoastyczne w problematyce kultowej Pomorza Zachodniego. *Scr. Archaeologica* 3, Warszawa, 88–96.
- Gawlikowski J., 1969 a. Szczątki zwierzęce z badań sondażowych na wczesnośredniowiecznym stanowisku nr VI w Szczecinie, *Materiały Zachodnio-Pomorskie*. T. 15, 243–254.
- Gawlikowski J., 1969 b. Szczątki zwierzęce z zamku w Płotach, *Materiały Zachodnio-Pomorskie*. T. 15, 255–267.
- Gawlikowski J., 1973–1975. Szczątki kostne zwierząt ze stanowiska Szczecin–Zamek (wykop IV, V, VI i VII), Szczecin (maszynopis w archiwum Pracowni Archeologicznej Zamku Książąt Pomorskich w Szczecinie).
- Gawlikowski J., 1989 a. Szczątki kostne zwierząt ze stanowiska Szczecin–Baszta, Szczecin (maszynopis w archiwum Pracowni Archeologii Instytutu Archeologii i Etnologii PAN w Szczecinie).
- Gawlikowski J., 1989 b. Biometryczne cechy kośćca bydła domowego (*Bos primigenius f. taurus*) Polski północno-zachodniej w różnych okresach historycznych. *Zesz. Nauk. AR Szczec. Rozpr.* 123. AR Szczecin, 1–94.
- Gawlikowski J., 1994 a. Szczątki kostne zwierząt ze stanowiska Szczecin–Kwartał V, Szczecin (maszynopis w archiwum Pracowni Archeologicznej Zamku Książąt Pomorskich w Szczecinie).
- Gawlikowski J., 1994 b. Zwierzęcy materiał wykopaliskowy ze stanowiska z zamku w Dobrej Nowogardzkiej, woj. szczecińskie. *Materiały Zachodniopomorskie* 40, 113–147.
- Gawlikowski J., 1995. Szczątki kostne zwierząt ze stanowiska Szczecin–Podzamcze, Szczecin (maszynopis w archiwum Pracowni Archeologicznej Zamku Książąt Pomorskich w Szczecinie).
- Gawlikowski J., 1997. Zwierzęce szczątki kostne z wczesnośredniowiecznego podgrodzia w Stargardzie Szczecińskim, *Materiały Zachodniopomorskie*, 42, 139–186.
- Gawlikowski J., Stępień J., 1984 a. Zwierzęcy materiał kostny z wykopalisk archeologicznych na wzgórzu klasztornym w Cedyni. *Rocz. AR Pozn., Archeozoologia* 9 (154), 3–17.
- Gawlikowski J., Stępień J., 1984 b. Zwierzęce szczątki kostne ze stanowiska 1 w Stargardzie Szczecińskim. *Rocz. AR Pozn., Archeozoologia* 9 (154), 19–34.
- Gawlikowski J., Stępień J., 2001. Struktura spożycia mięsa we wczesnośredniowiecznym Wolinie [w: *Instatia Est Mater Doctrinae*]. Red. E. Wilgocki, M. Dworaczyk, K. Kowalski, A. Porzeziński, S. Słowiński, Szczecin, 167–175.

- Gawlikowski J., Stępień J., 2002. Mięso w pożywieniu mieszkańców wczesnośredniowiecznego Wolina, Szczecin (maszynopis w archiwum Stacji Archeologicznej Instytutu Archeologii i Etnologii PAN w Wolinie; projekt badawczy TBZ KBN 11/H01/99: Polska na przełomie tysiącleci; zlecenie badawcze nr 6: Wolin–imperium handlowe nad Bałtykiem).
- Gawlikowski J., Stępień J., 2004. Struktura spożycia mięsa w Elblągu w świetle materiałów archeozoologicznych [w: *Archaeologia et Historia Urbana*]. Red. R. Czaja, G. Nawrońska, M. Rębkowski, T. Tandecki, Elbląg, 269–275.
- Gawlikowski J., Stępień J., 2005. Zwierzęta we wczesnośredniowiecznym Wolinie. Materiały archeozoologiczne z lat 1952–2003, Szczecin (maszynopis w archiwum Stacji Archeologicznej Instytutu Archeologii i Etnologii PAN w Wolinie).
- Hensel W., 1987. Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna. Zarys kultury materialnej. PWN, Warszawa, 99–158.
- Kubasiewicz M., 1955. Szczątki kostne zwierzęce z osady wczesnośredniowiecznej Szczecin–Mścięcino. *Materiały Zachodnio-Pomorskie* 1, 73–85.
- Kubasiewicz M., 1958. Szczątki zwierzęce z badań sondażowych w Kamieniu Pomorskim. *Materiały Zachodnio-Pomorskie* 4, 241–250.
- Kubasiewicz M., 1959. Szczątki zwierzęce z wczesnośredniowiecznej osady Gardziec, pow. Kamień Pomorski. *Materiały Zachodnio-Pomorskie* 5, 157–164.
- Kubasiewicz M., 1960. Z badań nad szczątkami zwierzęcymi z Zamku Szczecińskiego. *Materiały Zachodnio-Pomorskie* 6, 265–269.
- Kubasiewicz M., Gawlikowski J., 1961. Szczątki zwierzęce z wczesnośredniowiecznego grodziska w Cedyni. *Materiały Zachodnio-Pomorskie* 7, 435–456.
- Kubasiewicz M., 1962 a. Z badań nad szczątkami zwierzęcymi z Zamku Szczecińskiego. Część II. *Materiały Zachodnio-Pomorskie* 8, 221–226.
- Kubasiewicz M., 1962 b. Zur Geschichte der Haustiere Pommerns, *Zeitschrift für Tierzüchtung und Züchtungsbiologie* 77 (1), 87–99.
- Kubasiewicz M., Gawlikowski J., 1965. Szczątki zwierzęce z wczesnośredniowiecznego grodu w Kołobrzegu. *Szczec. Tow. Nauk.* 24 (2), 1–105.
- Kubasiewicz M., Gawlikowski J., 1967. Zwierzęcy materiał kostny z wczesnośredniowiecznego Rynku Warzywnego w Szczecinie. *Materiały Zachodnio-Pomorskie* 13, 337–368.
- Lasota-Moskalewska A., 2005. Zwierzęta udomowione w dziejach ludzkości. Wydaw. Uniwersytetu Warszawskiego.
- Leciejewicz L., Wieczorowski T., 1983. Wczesne średniowiecze do czasu ukształtowania się miasta (VI–X wiek) [w: *Dzieje Szczecina*]. Red. W. Filipowiak, G. Labuda, Warszawa–Poznań, 521–610.
- Lewicki T., 1954. Średniowieczne źródła arabskie i perskie o hodowli zwierząt domowych u Słowian. *Kwart. Hist. Kult. Mater.* 2 (3), 444–469.
- Müller H.-H., 1980/1981. Zur Kenntnis der frühgeschichtlichen Pferde bei den Slawen zwischen Elbe/Saale und Oder. *Prz. Archeologiczny* 28, 91–122.
- Niedźwiedziński P., 1974. Rola gospodarza myślistwa w okresie wczesnofeudalnym w Polsce Północno-Zachodniej. *Zielonogórs. Zesz. Muz.* 4, 107–138.
- Rabęcka-Brykczyńska I., 1984. Jatki rzeźnicze w Polsce w XIII–XIV w. [w: *Z problematyki badań nad produkcją i konsumpcją żywności w Polsce*]. Red. I. Rabęcka-Brykczyńska., T. Sobczak. PAN IHKM. *Studia i Materiały z Historii Kultury Materialnej* 57, 7–130.

- Stępień J., Gawlikowski J., 1984 a. Zwierzęcy materiał kostny z wczesnośredniowiecznej osady (stanowisko 3) w Derczewie. Roczn. AR Pozn., Archeozoologia 9 (154), 161–168.
- Stępień J., Gawlikowski J., 1984 b. Szczątki kostne zwierząt z archeologicznego stanowiska w Łobżanach. Roczn. AR Pozn., Archeozoologia 9 (154), 169–176.
- Stępień J., 1986. Cechy biometryczne wczesnośredniowiecznego konia (*Equus Przewalski f. caballus* L., 1758) ze stanowisk zachodniopomorskich. Praca doktorska, AR Szczecin.
- Stępień J., 1993. Szczątki kostne zwierząt z wczesnośredniowiecznego grodu w Mścięcynie. Materiały Zachodniopomorskie 39, 83–103.
- Stępień J., Gawlikowski J., 1995. Szczątki kostne zwierząt z grodziska w Golczewie, Szczecin (masygnopis w archiwum Pracowni Archeologii Muzeum Narodowego w Szczecinie).
- Ślaski K., 1969. Wieś na prawie rodzinnym [w: Historia Pomorza]. Red. G. Labuda, Poznań, 19–42.
- Trawkowski J., 1985. Troska o pożywienie [w: Kultura Polski średniowiecznej X–XIII w]. Red. J. Dowiat, Warszawa, 29–58.
- Żak J., 1957. Czy grób uzbrojonego jeźdźcy z Ciepłego, pow. tczewski, jest grobem skandynawskim? Archeol. Pol. 1, 164–180.
- Żebrowski Z., Schwark H.-J., Owsianik W.N. [red.], 1978. Użytkowanie trzody chlewnej. PWRiL, Warszawa.

SOURCES OF GAINING OF THE MEAT IN THE LIGHT OF THE OSTEOLOGICAL ANIMAL MATERIALS FROM EARLY MEDIAEVAL HUMAN COMMUNITIES IN WESTERN POMERANIA

Abstract: The study aimed at analysing the exploitation of farm and wild-living animals as in the consumption of early mediaeval human communities in Western Pomerania based on osteological materials from archaeological sites. In total, 444 113 domestic mammal bones, 5 923 wild mammal bones as well as 13 659 bird bones, 11 726 fish bones and single reptile and mollusc remains were identified. Among the bones of domestic mammal species, those from slaughter livestock (cattle, pig and sheep/goat) definitely prevail. Horse, dog and cat remains, treated as non-consumption ones, constitute about 2%, with horse ones clearly prevailing in this group, constituting about 1% of the bone material of domestic animals. In all analysed sites, pig bones are represented most abundantly. They constitute almost 68% and are thrice as numerous as cattle bones and over six times more abundant than sheep/goat ones. In this respect, bone materials from Wolin and Mścięcino with pig bones reaching even 71–72% deserve particular attention as this is an exceptional and unparalleled situation in early mediaeval bone assemblages from other archaeological sites in the area of the southern Baltic coast. Cattle bones constitute more than 22%, while those of small ruminants slightly more than 10%, belonging mostly to sheep. Bone remains of wild-living mammals, constituting slightly more than 1% of the mammal material, are represented by 17 species. They were divided into two sub-groups, with the first one comprising such game species like wild boar, red deer, roe deer, aurochs, elk and hare (more than 92%) which, apart from skins, furs and bones, yield meat as well. Red deer remains clearly prevail among them (more than 67%) but there are many antler fragments with cut and antler-working marks, this referring to a certain degree to roe deer ones, too. Wild boar bones (16.8%) as well as roe deer and hare ones (12.8% in total) constitute a considerable percentage, while those of aurochs and elk (about 3.1%) are the fewest. The second sub-group includes animal species which were above all hunted for their skins and furs, i.e. bear, wolf, fox, wildcat, marten, otter,

seal, badger, beaver and squirrel. Their remains constitute more than 6.8% of the total number of these bones. A separate category within this group is few rat bones found solely in assemblages from large urban complexes (Wolin and Szczecin).

Key words: archaeozoology, domestic animals and wild-living animals, early mediaeval human communities in Western Pomerania, osteology

Zaakceptowano do druku – Accepted for print 6.09.2010